

ליהדות ולבניין הארץ

ר' בנימין וההד בין לאומיות לחרדיות

ראובן גפני

המזרחי של עיתון ההד שראה אור בירושלים בשנים 1926-1953); **האהלה** של הפלג השמאלי של הפועל המזרחי ור' בנימין (1925); **היסוד והדרך** שראו אור בשנות השלושים בידי גורמים שונים בחברה הדתית הציונית; ולבסוף היומון הדתי הלאומי הראשון, **הצופה**, שנוסד בשנת 1937.¹ אמנם, בשונה ממרבית הפרסומים הללו, **ההד** לא היה חלק אינטגרלי של הפעילות הממסדית והמפלגתית של התנועות הציוניות הדתיות בארץ ישראל. אולם ההיכרות עם אופיו, עם אופן עריכתו ועם רקעו התרבותי הייחודי, היא היכרות ראשונית גם עם חברה עיתונאית זו, שיש לקוות שיתר חלקיה יזכו אף הם בעתיד למחקר מעמיק וממצה.

כדי לעמוד על מורכבותו האידאולוגית והז'נרית של **ההד** ולנסות לפענחה, יש לעמוד תחילה על דמויותיהם של האישים שעיצבו את תכניו וערכו אותו במהלך כל שנותיו.

דמויות על הגבולין: "המחלקה לתעמולה בקרב החרדים" ומערכת ההד

הגוף שעמד מאחורי הפקתו של **ההד** כל שנותיו, ואשר שילם את שכר העורכים ואת עלות ההדפסה וההפצה, היה המחלקה לתעמולה בקרב החרדים שייסדו במשותף קרן קימת לישראל וקרן היסוד באמצע שנות העשרים. מחלקה זו הוקמה כדי להביא את דברן של הקרנות הלאומיות לציבורים ולקהילות שלא נחשפו באופנים אחרים לתעמולה ציונית סדורה, ממסדית או אישית, ואשר נותרו לפיכך אדישים או עוינים לתנועה ולמטרותיה המעשיות. צוות המחלקה, שמנתה מספר קטן של עובדים, פעל במשרדים הראשיים של קרן קימת בירושלים. אלא שלמרות חשיבות פעילותה, דומה שבתקופת המנדט היא הייתה אגף שולי למדי בפעילותן הכוללת של הקרנות הלאומיות. כך נאלצו עובדיה להיאבק אפילו על הקצאת חדר עבודה או שולחנות כתיבה לאנשי המחלקה, בבניין המוסדות הלאומיים בירושלים, שנבנה בשכונת רחביה בשנת 1932.²

פעילותה המשמעותית ביותר של המחלקה הייתה הוצאתו לאור של **ההד** למעלה מ-25 שנה ברציפות. ואולם, בהתאם למטרת היסוד של כתב העת, שנועד להפיץ את הבשורה הלאומית בקרב קהלים שמרניים וחרדיים, באופן משתמע ושאינו גלוי, לא צוין הדבר במפורש

סיפורו של עיתון ההד שראה אור בירושלים בשנים 1926-1952 (תרפ"ו-תשי"ב), בעריכתו של הסופר ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן), הוא ייחודי וראוי למחקר ממוקד מכמה סיבות. מבחינת הז'נר העיתונאי שאליו השתייך, נע **ההד** בכוונת מכוון על הקו העדין שבין כתב עת תורני-מסורתי (ושמרני במידה), לבין פרסום פובליציסטי-אידאולוגי מתקדם, המוקדש לבעיות השעה ולארגון הזמן בתחומי החברה, הפוליטיקה, הלאומיות וההתיישבות. מן הבחינה הדתית-הרוחנית נע העיתון כל שנותיו – באופן מוצהר וגלוי לכול – על קו הרצף שבין היהדות החרדית השמרנית, שמרביתה הייתה מרוכזת בתקופה זו עדיין באירופה, לבין החברה הדתית הציונית שהתחדשה כל העת ועיצבה את דמותה ואת מוסדותיה בעיקר בארץ ישראל. מבחינה אידאולוגית היה **ההד** עיתון בעל מסר ותכנים לאומיים במובהק, ואולם העובדה שפנה בעיקר לציבורים חרדיים ושמרניים יותר, חייבה אותו להסוות את משנתו האידאולוגית והלאומית באופנים שונים, וליצור מצג תוכני שיסתיר את מסריו העיקריים במעטפת של תכנים מגוונים בנושאים שונים. כפרסום עיתונאי, נאלצה מערכת **ההד** להתמודד עם האתגרים של עיתון שהוא כלי ביטוי של גורם ממסדי בעל השקפת עולם סדורה. מצב זה העיב לא אחת על החופש העיתונאי שביקשה המערכת ליטול לעצמה, ועל יכולתה לקבוע את הקו האידאולוגי והתוכני שאותו יבליט. סקירת קורותיו של העיתון, לפיכך, מחייבת התייחסות לרקע שעל בסיסו נוסד והופץ; למתח שבין המערכת המקצועית לבין הגורמים שמימנו אותו; לאופן שבו ביקשה המערכת ליצור בשורה לאומית במסווה שמרני-חרדי; ולאופן שבו התקבלה בשורה מורכבת זו הן בידי קוראיו וחותריו והן בידי קוראי העיתונים האחרים והציבור הרחב. מעבר לכל הנאמר סיפורו של **ההד**, הגם שהוא ייחודי מבחינת אופיו ומבחינת העמדה האידאולוגית המורכבת שהציג, משמעותי במובן נוסף: בהיותו צוהר לעולמה של העיתונות הדתית הלאומית, שפרחה בארץ ישראל בתקופת המנדט ואשר עד היום לא זכתה להתייחסות מחקרית של ממש. גיבושם של החברה הציונית הדתית ושל מוסדותיה הביא ליצירת מגוון עיתונים וכתבי עת, שקורותיהם לא נסקרו באורח סדור עד היום: **התור** של המרכז העולמי של המזרחי ו"ל מימון סדור (1921-1935); **נתיבה** של הברית העולמית של החלוץ הצעיר והפועל

ולא הבליט את היותו נצר לשושלת רבנים נודעת, או את עמידתו בראש חסידות עצמאית.

במשך שנים ארוכות ראו תושבי ירושלים את ה"נסיד" לבית סוכאטשוב, כאשר הוא יורד מן האוטובוס המגיע משכונת בית וגן, לבוש קפוטת ארוכה, במגבעת שחורה רחבת-שוליים, זקן חום עשוי בקפידה, צועד עקב בצד אגודל, אל עבר בנין המוסדות הלאומיים, נכנס למשרדי הקרן-הקימת לישראל, ועושה שם את מלאכתו עד לאחר הצהריים. עם תום מלאכתו זו, אין הוא חש לביתו. עוד נכונה לו עבודה בעיר: עתה נפגש הוא עם הסופר ר' בנימין ועם האדמו"ר-החלוץ ר' ישעיהו שפירא גיסו, והם יושבים יחדיו ועורכים את הירחון הדתי-לאומי **ההד**. הגיעו שעות ערב – הוא חוזר באוטובוס לביתו שבשכונת בית וגן. איש לא שם דעתו על-כך כי כאן צועד נסיד. הוא נסך סביבו שקט ועוונה.⁴

במסכת חיים כפולה (ואולי דווקא מאוחדת) זו המשך הרב בורנשטיין עד שנת 1953, אז פרש מעבודתו בקרן קימת והתמסר להמשך בנייתו ושיקומה של החסידות שבראשה עמד. עם עזיבתו את תפקידו הופסקה הופעתו של **ההד**. דומה שהדברים היו תלויים זה בזה לחלוטין, וללא דחיפתו המתמדת של בורנשטיין אי אפשר היה עוד להמשיך בהפקת העיתון. זאת ועוד, באותן שנים התייחר מבחינות שונות חלק מפעילותה של המחלקה לתעמולה בקרב החרדים, ואולי הייתה זו אחת הסיבות שהניעו אותו לפרוש מעבודתו מלכתחילה.⁵

הרב בורנשטיין נע כל חייו על התפר העדין שבין לאומיות/ציונות לבין דתיות/חרדיות. לפיכך, דומה שלא היה מתאים ממנו לייסד ולערוך עיתון שזו הייתה מטרתו: לפרסם חומרי תעמולה לאומית יהודית מגוונת, במעטה תורני-מסורתי, כדי שהדברים יוכלו להיקרא על ידי ציבורים המנותקים לכאורה מעולם הערכים הלאומי, ואשר אם יתמידו בחשיפתם אליהם, ייתכן שישנו את גישתם. השותפים האחרים לעריכת העיתון היו אף הם נטועים בשני העולמות גם יחד. אחד מהם – שהשפיע אף הוא רבות על עיצובו התוכני של העיתון, בייחוד בשנותיו הראשונות – היה הרב ישעיהו שפירא (1891-1945), ממנהיגי תנועות הפועלים הדתיות הלאומיות בארץ ישראל בתקופת המנדט.

הרב שפירא היה בנו של האדמו"ר אלימלך שפירא מגרודזיסק, והתחנך אצל סבו האדמו"ר חיים שמואל מחאנטשין. בשנת 1914 עלה לארץ ישראל, והיה לתלמידו המובהק של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שהשפיע עליו עמוקות. כמו רבים אחרים שלא היו נתניי האימפריה העות'מאנית, הוא נאלץ לעזוב את הארץ במלחמת העולם הראשונה, נמנה עם מייסדי תנועת המזרחי בפולין, והטיף לעלייה לארץ ישראל בעיקר בקרב הציבור החסידי שאותו הכיר מילדותו. בשנת 1920 שב ועלה לארץ ישראל, וזמן קצר לאחר מכן היה מייסדי תנועת הפועל המזרחי, ואף עמד בראשה שנים מספר. במסגרת פעילותו הציבורית והאידיאולוגית השתלב אף הוא בעבודה בהנהלת קרן קימת לישראל, ולימים נבחר לכהן כחבר בנשיאות הקרן. שנים ארוכות תמך באופן פעיל בהתיישבות דתית חקלאית בארץ ישראל, ובשנת 1942 התיישב עצמו בכפר פינס, שם עסק גם בחקלאות. ביתו בכפר הפך עד מהרה למוקד לעלייה לרגל של תלמידיו ומוקיריו, עד פטירתו בשנת 1945.⁶ כמו גיסו היה אף הרב שפירא מחובר כל חייו לחברות ולציבורים שונים, תוך שהוא מצליח לתמרן במידה לא מועטה של הצלחה בין העולם הדתי והחרדי השמרני יותר, לבין החברה הלאומית הדתית, שעמה היה מזוהה בכל לבו. מורכבותה של דמותו אפשרה אף לו להיות מעורב בהפקתו של עיתון שהיה מיועד אמנם לאוכלוסייה שאינה

ר' בנימין (יהושע רדלר-פרידמן)

בגיליונותיו מאז ייסודו בשנת תרפ"ו (1926) ועד לגיליון אדר תש"ז, אז נכתב לראשונה באופן מפורש כי **ההד** יוצא לאור מטעם קרן קימת וקרן היסוד. עם זאת, מי שהכירו מקרוב את פעילות המחלקה, יכולים היו לקשר בינה לבין **ההד** בנקל, מאחר שמן הגיליון החמישי נכתב כי עורך העיתון הוא חנוך בורנשטיין, שהיה איש המחלקה לתעמולה בקרב החרדים.

הרב חנוך בורנשטיין, שייסד את **ההד** בצוותא עם ר' בנימין, ואשר לאורך השנים הוגדר חליפות כעורך וכמו"ל העיתון, נולד בעיירה סוכטשוב שבפולין בשנת 1897, כבנו של האדמו"ר מסוכטשוב, הרב שמואל בורנשטיין (מחבר הספר הנודע **שם משואל**), ונכדו של מייסד החצר החסידית בעיר, הרב אברהם בורנשטיין (מחבר הספרים **אגלי טל ואבני נזר**). אף שנותר כל חייו מעורה בעולם התורה והחסידות, היה הרב בורנשטיין מקורב מצעירותו גם לרעיון הלאומי הציוני, ולאחר חתונתו בשנת 1924 עלה לארץ והתיישב בירושלים. בירושלים התקרב לרבנים ולאנשי לאומיים שונים, כמו גם לפעילותה של החברה הדתית הציונית בעיר ולמוסדותיה ההולכים ונבנים. בין השאר היה שותף – זמן לא רב לאחר עלייתו – להקמתה של שכונת בית וגן ביוזמת המזרחי הצעיר. לפעילות זו היה שותף גם גיסו, הרב ישעיהו שפירא (מי שכונה לימים "האדמו"ר החלוץ", והיה שותפו גם במערכת **ההד**), וכן ר' בנימין עצמו, שכלל הנראה במסגרת זו הכירו והתיידד עמו.

בשנת 1926 ביקשו ממנו זקני החסידות לשוב לעיר הולדתו וליטול עליו את כתר האדמו"רות תחת אביו שנפטר, אולם הוא סירב ונותר בירושלים. זמן לא רב לאחר עלייתו נקלט לעבודה במשרדי קרן קימת, שם עבד לפרנסתו במחלקה לתעמולה בקרב החרדים, עד פרישתו בראשית שנות החמישים.⁷ רק בשנת 1943, משנודע לו על הירצחו בשואה של אחיו, האדמו"ר ר' דוד בורנשטיין, הסכים לקבל עליו את התפקיד, על מנת להקים מעפרה את חסידות סוכטשוב, וכך עשה מביתו שבשכונת בית וגן. אלא שגם לאחר החלטתו זו המשיך לעבוד במשרדי הקרן קימת מדי יום, לערוך את **ההד** בצוותא עם ר' בנימין,

תחת זאת עבדו אישים אחרים לאורך השנים כעוזריהם של העורכים וכעובדי מערכת. נמנו עמם החוקר והביבליוגרף נפתלי בן מנחם,¹² וידידו ושכנו של ר' בנימין ב"בית המעלות" בירושלים – ישעיהו דב קרלין.¹³ אלא שמרבית שנותיו של העיתון היו שלושת חברי המערכת העיקריים (ולאחר שנים מספר רק בורנשטיין ור' בנימין), היחידים שזכו לשכר קבוע על עבודתם, ושהועסקו בעריכת העיתון באופן רשמי ומוסדר: תחילה בשכר של 12.5 ל"י לחודש, ומאוחר יותר ככל הנראה בשכר מעט גבוה יותר, של כ-15 ל"י לחודש.¹⁴ עבודת המערכת עצמה, יש לציין, נעשתה אף היא במשך שנים ארוכות בחדר הכביסה שבקומת הגג שב"בית המעלות", הבניין שבו התגורר ר' בנימין עצמו, והסמוך למדי לבניין המוסדות הלאומיים בעיר.¹⁵ על עבודה משותפת זו כתב לימים ירוחם טולקס, בהקשר ליחסו האישי והרגשי של ר' בנימין הן אל העיתון והן אל אלו שסייעו לו בעבודתו: "כעורך חרוץ ומנוסה ידע ר' בנימין את נפש עוזריו, כשם שידע את נפש קוראיו [...] נהג בעוזריו בחיבה ושפט פרי-עטם בכבוד ראש ובכוונה טובה [...] הוא ראה את עצמו בתחום זה לא שליט, אלא שמש שבא לשרת את המחנה שהופקד עליו [...] כי על כן עורך-מחנה היה ר' בנימין".¹⁶

לאורך השנים צוינה מעורבותם של בורנשטיין ושל ר' בנימין בעיתון באופן משתנה: בחלק מן הגיליונות בשנים הראשונות צוין רק שמו של המו"ל (בורנשטיין), באחרים צוין רק שמו של העורך (ר' בנימין), ובפרקי זמן אחרים צוינו שני השמות גם יחד. לאחר הקמת המדינה הופיע שם חדש כעורך העיתון: יהושע התלמי.¹⁷ זה היה השם העברי החדש שאימץ לו ר' בנימין, בהיענות לבקשת-רדישתו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון מן העובדים במוסדות הלאומיים כי "יעברתו" את שמם. ואולם, בניגוד לר' בנימין התמיד בורנשטיין להשתמש בשמו המקורי, ודומה שלא העלה על דעתו להחליפו. זאת, בייחוד לנוכח העובדה כי נשא לא רק את שמו הפרטי, כי אם גם את שם המשפחה של השושלת החסידית הנודעת שהוא עצמו עמד בראשה, ושאותה ניסה לקוממה מהריסותיה.

HAHED Vol. V, No. 8

מִן הַנְּעִשָׂה בְּיִשְׂרָאֵל בִּיהֲדוּת בְּעוֹלָם הַחֲדָשִׁים בְּאַרְץ וּבִגְלוּת

יִוצֵא לְאוּר בִּירוּשָׁלַיִם פְּעַם בְּחֹדֶשׁ י"ג

מחיר החתימה לשנה בארץ 150 מיל א"י בחוץ לארץ 3 שילינג באמריקה קנדה ודולר וטני	מחיר המדעות כל שורה פנים 50 מיל א"י בעד עמוד שלם 5 לא"י בעד מדרשת קצרות – הנחה גדולה	מחיר המערכת: ההדפ. ירושלים ת.ד. 333 HAHED, P.O.B. 333, JERUSALEM, Erez Israel.	שנה המיטת
---	---	---	-----------

הרב צבי קושטקוביץ: לשאלת האתרוגים, מדברי הגר"א יק"ו, המגן התרד בארץ, ת. סוהר; ת"ת הספרדים בירושלים; י. גורארי; תלפיות; ב. שרץ; מאוצר חזקונות; ס. גולדנברג; רפופים; ד. אתרני; הרב ריש בבורין ודל. י. ע. על האכנים; בישים והעברי בארץ.

בתוכן:

הרב צבי קושטקוביץ:

לשאלת האתרוגים.

אחת המצוות החביבות ביותר על עם ישראל בכל המצוות היא מצוות לקיחת ארבעת המינים בחג-סוכות. חג האסיף. כמובן: "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ תרד כפת תרומם וענף עץ עבות וערבי נחל וראשון פרי עץ הדר אלקנים שבעת מינים" (ויקרא כ"ג, ט). ויכן היה מנהגם של אנשי ירושלים: אדם יוצא מביתו וולובו בידו: חוץ לבית המסכת וולובו בידו. קורא קריאת-שבע ומתפלל וולובו בידו ובי חוץ לבקף חולים ובר לולבו בידו. (סוכה ס"א ע"ג.) גם אחרי חרבן הבית היה נחשב לאחת המצוות העיקריות שיש לקדש שם שמים ולקיימן מתוך סמכות-נפש "רבי נתן אמר: לאהבו ולשמור מצוותי-אלו ישראל שם יושב בארץ-ישראל ונתנים נפסם על המצוות. מה לך יושב ארץ-ישראל על-שפתה את בני-... מה לך לקדש מאפרים על-שפתה את הולב" (מכילתא ספ"ו כ"ו). אף לא שמו לב כלל למימיהם וטוהלו הרבה כסף כדי להשיג את יושביהם ולקיים המצוה ושם אחת לקח רבן גמליאל לולב סבלן וזו (סוכה ס"א ע"ג) כי גדול מאד היה הערך של מצוה זו משום שראו בה סבל של חיי עם על קרקע המולדת החובנת את הארץ-אשר והי בה גם משום קשר לעבר לשם הקמתה.

ותה ויטני ב"ה ביטני אלה לראות בעינינו כי הארץ

HAHED Vol. IV No. 2

מחיר החתימה לשנה
בארץ 150 מא"י
בחוץ לארץ 3 שילינג
באמריקה קנדה ודולר וטני

מחיר המערכת:
"החד"
דאר טאה שיערים 44
ירושלים

HAHED
P. O. B. 44
JERUSALEM

שנה המיטת

ב"ה ירושלים; חשון תרפ"ט

בתוכן:

א. כתלמי
ב. לפלגות החנוך
ג. בית כנסת מרכזי בירושלים
ד. כשלון שיטת הפירודי
ה. מחשבות על היהדות

ו. מהחיים הדתיים בארץ
ז. למצב היהודים בלימן
ח. על קברו של גאון
ט. ספרים; קונטרסים; עתונים; מודעות.

הייתה הסיבה שהגיעה אותו מלכתחילה לייסד ולערוך את ההד שנים כה רבות: לקרב אל המעש הלאומי וההתיישבותי ציבורים שמהם צמח הוא עצמו, ושהרעיון הלאומי והחלוצי היה זר להם. זאת, תוך שימוש בטרמינולוגיה, בתכנים, ובכותבים שיהיו אלה מוכנים לקבל ולקרוא, וללא ציון מפורש שהדבר נעשה למטרת הספה ציונית או במימון קרנות לאומיות שונות.

דמיון ביוגרפי ואידאולוגי (אולי אף רוחני) זה שבין שלוש הדמויות המשמעותיות ביותר בייסוד ההד ובעריכתו גיבש את אופיו של העיתון. ואכן, דומה שעיון בגיליונות העיתון לאורך השנים חושף לא מעט מעולמם הפנימי וממורכבותם האישיות של שלושת האישים: לא רק באמצעות המאמרים שפרסמו הם עצמם תחת שמם, כי אם באמצעות בדיקת עולם התוכן שראו בה סבל של חיי עם על קרקע המולדת והתכנים שמהם ביקשו להימנע, ושאותם הותירו בכוננת מכון מחוצה לו. בגיליון הראשון צוינו שמותיהם של אישים נוספים כחברי מערכת ההד: 'אנגל (ככל הנראה איש החינוך ד"ר שלום יעקב אנגל), יצחק רפאל מולכו ונ' ברוין. ואולם, אולי בגלל ההבדל האישיותי והביוגרפי שביניהם לבין שלושת העורכים הראשיים (בייחוד ביחס למולכו, בן העדה הספרדית), ואולי גם מסיבות אחרות, נשמט שמם מן הגיליונות הבאים, והם לא היו עוד גורם ממשי בעיצוב כתב העת ובהתפתחותו.

ולאגריה: הקמת יישובים חדשים; חנוכת מוסדות תורניים או לאומיים; והמשך התפתחותו המוסדית והחברתית של היישוב העברי בארץ ישראל, בדגש על זה הדתי או החרדי. מאלי מובן, לפיכך, כי היישוב החרדי החקלאי וקצר הימים מחנה ישראל, למשל, זכה לסקירה מקיפה ומפורטת על תולדותיו.¹⁸

ב. מאמרי פובליציסטיקה של מגוון כותבים – חלקם ידועים ומוכרים, וחלקם הרבה פחות – על סוגיות השעה והמקום הן בהקשר הפוליטי המידי והן בהקשרים רוחניים ותרבותיים רחבים יותר: היחס של הציבור הדתי לתנועה הלאומית ולמוסדותיה המרכזיים; היחס לכופר היישוב; אופיה הרוחני הנדרש של ההתיישבות החדשה בארץ; סוגיות אקטואליות דוגמת "ריב השחיטה" בירושלים,¹⁹ ועוד.

ג. פרסום סקירות ביוגרפיות על אישים שונים בעולם היהודי – בעיקר רבנים – על פי רוב לאחר פטירתם, או לציון יובל זה או אחר לעלייתם לארץ או להולדתם, ובייחוד אם זוהו באופן זה או אחר עם המפעל הלאומי. נמנו עמם למשל הרב א"י קוק,²⁰ הרב אבא יעקב בורוכוב,²¹ הרב עזריאל הילדסהיימר מברלין,²² הראשון לציון הרב יעקב מאיר,²³ הרב שלמה חיים לנדוי מנהיג הפועל המזרחי²⁴ ורבים אחרים.²⁵ הרב קוק, יש לציין, תמך בעיתון במשך שנים ארוכות עד פטירתו, ולא אחת פרסם בו רשימות פרי עטו: דברים על הכותל ועל המאבק עליו בגיליון חשוון תרפ"ט (1928);²⁶ ברכה לעיתון על התרחבותו בראשית שנת תרצ"ד (1933), ועוד.²⁷

ד. פרסום מאמרים רוחניים או מחשבתיים של רבנים בולטים בעולם היהודי, חלקם כאלה שהזדהו עם העניין הלאומי באופן מלא וחלקם שלא היו מזוהים עמו באותה מידה.²⁸ נמנו עמם למשל הרב א"י קוק; הרב עזרא דנגור מבגדאד; הרב שלמה הכהן אהרנסון רבה של תל אביב; האדמו"ר החב"ד יצחק יוסף שניאורסון (הרי"צ); והרב ד"ר יצחק ברויאר, ממנהיגי של אגודת ישראל העולמית באותן שנים.²⁹ השתתפותם של רבנים כגון הרי"צ והרב ברויאר הייתה בעיני ר' בנימין משמעותית במיוחד, מאחר שהעניקה "הכשר" משתמע לכתב העת בקרב חוגים חרדיים שמרניים יותר, שלהם יועד העיתון מלכתחילה. שנים מאוחר יותר כתב גצל קרסל בהקשר אחר אך נוגע לענייננו כי "פעם כתב ר' בנימין, 'יום שד"ר יצחק ברויאר התחיל לפרסם את מאמריו בהצפה היה בעיני יום של ניצחון מוסרי, יום של תקווה טובה ליהדות הדתית'".³⁰ אף שהדברים נכתבו על הצפה ולא על ההד, דומה שהם נכונים לא פחות גם בהקשר לעיתון העומד במרכז דיוננו.

ה. מדור ספרותי בעל נפח משתנה, שכלל בתוכו הן פרסום של יצירות ספרותיות חדשות לגמרי, של סופרים דתיים וחרדים, הן סקירות ספרותיות או ביקורתיות על קבצים ועל ספרים שהופיעו ברחבי העולם היהודי ובעיקר בארץ ישראל לאורך השנים. בין הסופרים שיצירותיהם נדפסו באופן קבוע בהד היו המשורר יוסף צבי רמון, הסופר יעקב רמון, ש' שלום, אורי צבי גרינברג, ואפילו ש"י עגנון, שכלל הנראה לא יכול היה לסרב לבקשותיו של ר' בנימין כי יפרסם מספוריו בעיתונו,³¹ ולו פרסום חוזר, לאור היחסים המיוחדים שנקמו ביניהם מאז ימיו הראשונים של עגנון בארץ.³²

על החשיבות הרבה שראתה המערכת במדור זה ועל ההתלבטות אם ראוי להקדיש לו מקום משמעותי, מעידה העובדה שפעמים מספר ביקשה המערכת את חוות דעתם של הקוראים על המקום שאותו יש להקדיש ליצירה הספרותית בכללה, ועל השאלה אם יש להתמיד בהקדשת מקום רחב לפרסום יצירות ספרותיות חדשות בעיתון.³³

הגות, ספרות וביוגרפיה: שמות העיתון ומסגרות התוכן אופיו המורכב של ההד, כעיתון הנע כל העת בין הפובליציסטיקה האידיאולוגית הלאומית (לעתים גלויה ולעתים מוסווית), לבין עולמות התוכן המסורתיים והשמרניים יותר, קיבל את ביטויו לא רק בקו התוכני המורכב שהציגה המערכת לאורך השנים, כי אם גם בשמותיו המשתנים ובסוגי המדורים שפורסמו בו.

בשלב הראשון היה שמו המלא של העיתון: **ההד: מן הנעשה בישראל ביהדות, בעולם החרדי, בארץ ובגולה**. הגדרתו זו של העיתון, שהופיעה לראשונה בגיליון ב-ג (סיוון תרפ"ו [1926]), שירתה נאמנה את האופן שבו ביקשו עורכיו להציגו בפני הציבור השמרני יותר: פרסום חרדי באופיו, המיועד בראש ובראשונה לעיסוק ולסקירה של ענייני יהדות, ורק בשוליים לדווח גם על הנעשה "בארץ". ואולם, מסתבר שלאחר כמה שנים החליטה המערכת – אולי גם בלחץ הממונים עליה בקרנות הלאומיות – לשנות את שמו המלא כדי להדגיש באופן מעט ברור יותר את הקדשתו לסוגיית ההתיישבות ובניית הארץ. וכך, החל בגיליון תשרי תרצ"ד (1933) היה שמו המלא של העיתון: **ההד: ירחון חרדי מרכזי ליהדות ולבנין הארץ**. באופן זה נשמרה מחויבותו של העיתון לאופי החרדי, אך הודגש מעט יותר עיסוקו המתמיד והמכוון ב"בבנין הארץ", תהא אופיה של הבנייה אשר תהא. שם זה של העיתון נשמר במשך כ-15 שנה והשתנה פעם נוספת רק לקראת סוף שנות הארבעים, כאשר קוצר והוסב ל**ההד: ירחון חרדי מרכזי**. סוגיית הקדשתו של העיתון לבניין הארץ הייתה ככל הנראה מיותרת למדי בשלב מאוחר זה, מאחר שהיישוב היהודי הגדול באירופה – שאליה פנה כתב העת במידה רבה עד לפרוץ המלחמה העולמית – הושמד ברובו הגדול. זירת ההתרחשות העיקרית – ובכלל זה מאגר החותמים והקוראים של העיתון – עברה במקום זאת לארץ ישראל עצמה.

כמו שמותיו המשתנים של ההד, גם מסגרות התוכן שנוצרו בו משנותיו הראשונות – חלקן קבועות ומגדרות וחלקן משתנות וגמישות יותר – שיקפו אף הן את תנועתו בין הז'נרים העיתונאיים והאידיאולוגיים השונים: מחד גיסא כתב עת רבני-שמרני המוקדש בראש ובראשונה לסוגיות ולדמויות רבניות-תורניות, ומאידך גיסא כתב עת אקטואלי, בעל משמעות ואמירה אידיאולוגית שאפשר היה לעמוד עליה ללא קושי מיוחד.

בפרסומת עצמית לכתב העת, שהופיעה על גבי הכריכה האחורית של גיליון שבט תרפ"ז (1927), תואר תוכנו של העיתון: "בהדה משתקפת בצורת מועט המחזיק את המרובה עבודת הבניין של עם ישראל בארצו, ומתפרסמות הערכות תמציתיות של המאורעות החשובים ביותר בחיי הארץ. ההד נותן סקירות וידיעות מכל המתרחש בחיים הדתיים, הרוחניים והתרבותיים של עם ישראל". הגדרה זו, מלבד העובדה שאינה מחויבת למסגרות תוכניות מפורשות וברורות, הייתה שונה מאוד משמותיו של כתב העת, אולי כתוצאה מן העובדה שהופנתה גם לאלה שישבו כבר בארץ ישראל, ואשר התעניינו בעיקר בסקירות דתיות על הנעשה בה. עם זאת, לצד תיאור זה נכתב כי בעיתון ישנה מסגרת קבועה המכונה "מעולם הרבנים", אולי כדי לתת בכל זאת את המשקל המתאים גם לתכנים השמרניים המסורתיים.

מסקירה סדורה של גיליונות ההד בעשר השנים הראשונות להופעתו מתבררים הנושאים העיקריים שבהם עסק.

א. **דיווח שוטף על הנעשה בארץ ישראל** ובמידת מה גם ביתר העולם היהודי – בהקשר ישיר להתיישבות בארץ ישראל, להתפתחותה

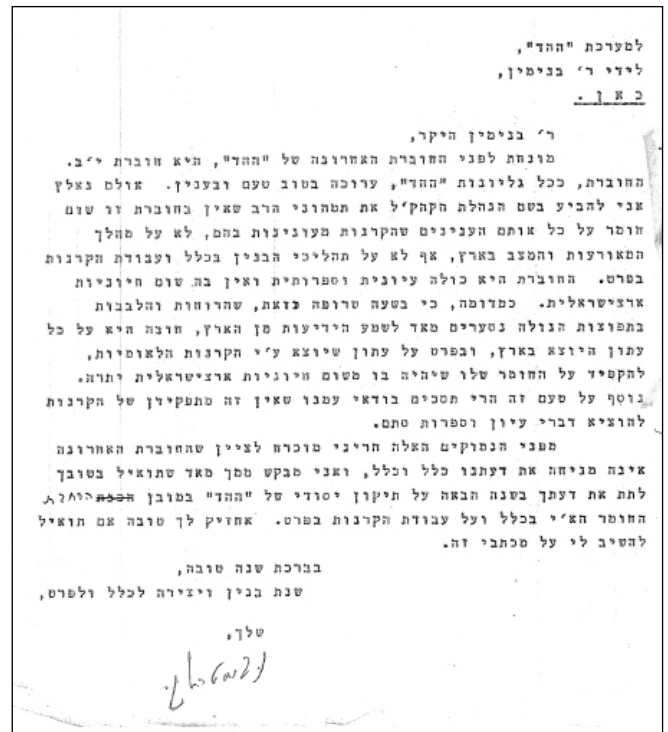
בגיליון אב תרפ"ח (1928), לציון שנתיים להופעת העיתון: "ההד" הוא עיתון חיובי. כמו גדול בבניין ולא בשלילה. באהבה ולא בשנאה. ההד אינו מתייחס ח"ו באיבה לשום מפלגה חיובית בארץ ישראל"³⁵ הכרזות עמומות אלה היו נכונות ומחויבות המציאות מבחינה שיווקית ותעמולתית, מפני שההד שאף להחדיר את הבשורה הלאומית דווקא לקהילות ולציבורים שהיו מרוחקים ממנה באופן טבעי וממילא גם מן המפלגות הלאומיות או מן המוסדות הלאומיים. אולם בפועל, כפי שאפשר להבין, הייתה מערכת העיתון מחויבת בכל מאודה לפרוגרמה אידאולוגית (ואפילו מוסדית) ברורה ומחייבת: הבלטת החיוב שבמעש הלאומי וההתיישבותי; הבלטת חלקה של האוכלוסייה הדתית והחרדית בתוכן; הבלטת מקומן של הקרנות הלאומיות בבניין הארץ ובקימום הלאום העברי; וניסיון מתמיד לגייס לפעילותן שותפים רבים ככל האפשר מציבורים רבים ומגוונים וכן תרומות כספיות נוספות. בפרוגרמה זו, שמעולם לא פורסמה, אפשר להבחין בלא כל קושי מעיון בגיליונות העיתון לאורך השנים. ואולם היא זכתה לביטויים מפורשים גם מפי ר' בנימין עצמו, בתכתובות הפנימיות שהתקיימו בין מערכת ההד לבין המוסדות שבאחריותם פורסם, ובייחוד ההנהלה הראשית של קרן קימת לישראל. כך, למשל, בסקירתו על ההד שהגיש להנהלת קק"ל, ככל הנראה באמצע שנות השלושים, כתב ר' בנימין בנימה אופטימית ומפוכחת כאחת:

עד עכשיו היה ל"הד" כיוון כללי, לחבב את ארץ ישראל ואת גאולת בנינה ואדמתה על חוגי החרדים, להסיר את אי-ההבנה, להדגיש את המומנטים החיוביים ולגלות את הסירוסים והעלילות שמצד מתנגדי העבודה הישובית. ואמנם במובן זה הצליח ה"הד" במידת האפשרות. הוא חדר לתוך חוגים שהתעמולה הציונית הכללית לא חדרה אליהם, והשפעתו היתה נכרת במידה חשובה [...] אני חושב שאפשר לרכוש במשך השנים את כל חוגי החרדים – בייחוד את החוגים המכריעים – בשביל הקהק"ל לא רק מתוך "אין ברירה", אלא גם מתוך התלהבות וחסידות.³⁶

כך אמר מפורשות גם בהתייעצות פנימית שנערכה במערכת ההד על המשך דרכו של העיתון ועל מטרותיו הלאומיות. בהזדמנות זו פירט ר' בנימין לא רק את מטרות העיתון, כי אם גם את הדרך התוכנית המתחכמת (שעיקרה הסוואת המסר הלאומי בתוך המסר היהודי והדתי הרחב יותר), שבה אפשר יהיה להשיגן:

בנוגע לתוכן, חשבתי תמיד שתפקיד ההד הוא לא בעיקר להשפיע על החרדים מחוגי המזרחי או הציונים הדתיים, שהם יגדילו את תרומותיהם לקרנות, אלא לחזור לתוך אותם החוגים של החרדים שהם עוד נמצאים במחנה המתנגדים או למחות על האדישים [...] כדי להשפיע על החוגים האלה ולקרבתם אל פעולות הקרנות לא ראיתי הכרח במסירת אינפורמציה רחבה על פעולות הקרנות, אלא בעיקר בפרסום מאמרים כאלה שמתקבלים ברצון בחוגים האלה, ויוצרים אפשרות של הבנה בשביל הקרנות.³⁷

בהתאם לשיטתו זו של ר' בנימין, שמסתבר שכלל המערכת הייתה שותפה לה ומחויבת אליה, לא פורסמה במשך שנים ארוכות, כאמור, העובדה שהקרנות הלאומיות הן המממנות את הוצאתו לאור של העיתון, וזאת אף שרבים ידעו זאת. וכך, אף על פי שבחלק מן הגיליונות הובלטו באופן כמעט מתמיה הקרנות הלאומיות והסקירה על פעילותן השוטפת, הרי ששמן של קרן קימת וקרן היסוד כמפיקות העיתון הופיעו במפורש רק החל בגיליון אדר תש"ז (1947). אמנם, במשך תקופה מסוימת

תשובת הקוראים, כפי שאפשר להסיק מתוכני העיתון לאורך השנים, הייתה ככל הנראה אוהדת מאוד ביחס לחלק הספרותי, והדבר קיבל את ביטויו גם בהתייחסויות הכתובות בעיתונות לעיתון ההד. פריסה נושאת רחבה זו נשארה על תלה מרבית שנות הופעתו הסדירה של כתב העת. עם זאת, מאלי ברור כי דברים מסוימים השתנו לנוכח מוראות מלחמת העולם השנייה והשוואה, שהעלימה באופן כמעט מוחלט את היישוב היהודי השמרני במזרח אירופה, ואילצה את המערכת להתייחס בעיקר לקוראים בארץ ישראל ובסביבתה ולנעשה בארץ עצמה. לקראת הקמת המדינה, ועוד יותר מכך לאחריה, התבקש יותר הדגש הארץ-ישראלי, וייתכן שמאורעות אלה היו אחת הסיבות המרכזיות לסגירתו של העיתון, בסופו של דבר, משנעלמו המטרות שלשמן הוקם מלכתחילה, ומשהשתנה באופן קיצוני המצב הלאומי והחברתי בעם היהודי כולו.

"מאמרים שמתקבלים ברצון בחוגים האלה": לאומיות ולאומיות מוסווית

בניסיון לנסח באופן פומבי את גישתו של העיתון שאותו יערוך, ביחס לערכי הלאומיות העברית החדשה, ולמעש ההתיישבותי ההולך ומתעצב בארץ ישראל, קבע ר' בנימין בגיליון הראשון כי ההד לא יהיה מחויב לכל פרוגרמה מפלגתית או מוסדית שהיא, וכי כל מטרתו "להודיע קושר דבר אמת מכל הנעשה בעולם היהדות, במובנה הרחב והדתי בכלל, ובארץ ישראל בפרט. ההד מקבל את האמת ממי שאמרה, ואין לפני לא משוא פנים ולא מקח-מפלגתיות"³⁴. הכרזה דומה בדבר אי-מחויבותו של העיתון למסגרת פוליטית זו או אחרת פורסמה גם

של "ההד", במובן הרחבת החומר הא"י בכלל, ועל עבודת הקרנות בפרט.⁴⁰

אמנם, אין ספק כי חוברות ההד התייחסו לקרנות הלאומיות במינן משתנה, ויש להניח שאהבתו האישית של ר' בנימין לספרות ולשירה העברית – בפרט זו הדתית והחרדית – משכה אותו להקדיש לא מעט מקום גם לה, על פני עיסוקים אידאולוגיים ופוליטיים מובהקים יותר. אולם, למרות זאת דומה כי ביקורתו של ביסטריצקי הייתה לכל הפחות מוגזמת, ולא שיקפה נאמנה את תוכנם של מרבית גיליונות העיתון. אלא שביסטריצקי דבק בעמדתו, וכתשעה חודשים מאוחר יותר שלח מכתב נוסף לר' בנימין, ובו חזר על טענותיו ואף תבע כי "המערכת תתייעץ איתנו על תכנית כל חוברת לפני שהעורך ניגש לסידורה הגמור. אין צריך לומר, שאין אנחנו מתכוונים להצר בזה את צעדי העורך, אלא להביא ע"י התייעצות זאת לידי כך, שעניני הקרנות יבואו לידי ביטוי מספיק".⁴¹

במקרה זה החליט ר' בנימין לענות מיד לביסטריצקי. הוא חזר על עמדתו, שעדיפה הטפה לאומית משתמעת על פני הטפה לאומית גלויה, ועמדה תיאורית ביחס לפעילותן של הקרנות, על פני עמדה-מטעם. תוך כך הוא ביקש להבהיר מהי המטרה הבסיסית המדויקת של ההד:

נכונה מאד הנחתך היסודית כי "ההד" בא לשמש בעקיפין את הקרנות הלאומיות. בזה אין כל חילוקי דעות. השאלה היא רק בנוגע למיתודה המעולה ביותר בשביל השימוש הזה. אתה וחבריך סבורים, כנראה, שאם ניתן בכל חוברת חומר מספיק על הקרנות ועניניהן נביא בזה תועלת לרעיון שלנו. ואולם זוהי טעות. רבוי החומר טוב אלא שבעצם אין הם מתנגדים לקרנות הלאומיות, וכשבאים ומוכיחים להם ע"י חומר אינפורמטיבי על רבוי הפעולות הם מתפעלים מן החומר הזה ומושפעים ממנו. לא כן הדבר בחוגי החרדים. כאן המלחמה נטושה לא בנוגע לחומר, כי אם בנוגע לרוח. כאן צריך להתאבק בלי הרף על התפיסה היסודית של בנין הארץ ושל התנועה הציונית. ומחובת מערכת "ההד" להיות רגישה מאד לכל זעזוע בשטח זה, ולדעת להתאים את החוברת לצרכי השעה.⁴²

האם התקבלה לבסוף דעתו של ר' בנימין גם במשרדי ההנהלה של קרן קימת וקרן היסוד? קשה לדעת. אולם דומה שבאופן עקרוני המשיך ר' בנימין לעשות בעיתון כבשלו, הן מחמת העובדה ששותפיו לכתובת העיתון ולעריכתו הסכימו עמו לחלוטין, והן לנוכח התקבלותו הנאה של העיתון בציבור הרחב, שדומה שהצדיקה את עמדתו באופן מעשי, ומנעה היסוסים שעלו מדי פעם באשר ליכולתן של הקרנות להמשיך ולהוציאו לאור.

בארץ ובחו"ל: הפצה ושיווק

גיליון הראשון של ההד, שאפשר להתייחס אליו במידה מסוימת כאל גיליון ניסיוני של העורכים ושל הגוף העומד מאחוריהם, הופץ ככל הנראה בכמות קטנה יחסית של עותקים. גיליון זה הודפס במכונת כתיבה, וכלל שישה עמודים בלבד. ואולם, עם התקבלותו הנאה של העיתון בציבור וראשית הופעתו הסדירה, הורחב העיתון לכדי 16 עמוד בכל גיליון, ואלה הודפסו תחילה בדפוס העברי בירושלים, ולאחר מכן בדפוסו של יהודה אהרן וייס.⁴³ במקביל להתרחבות התכנית גדל גם מספר המנויים על כתב העת, וכך גם מספרם של אלה שקיבלו אותו ישירות מן המערכת כנציגי הקרנות הלאומיות במחוזות השונים באירופה, בארצות הברית ובאזורים נוספים. כך, באחד הפרסומים הראשונים של ההד דיווחה המערכת עצמה – במידה סבירה של

הופיע מתחת לכותרת של העיתון בול קק"ל ועליו תמונת הרב קוק, אולם שילוב מעין זה אפשר היה לפרש כמחווה לרב קוק, ולא דווקא לקרן קימת לישראל. יתר על כן, קרן היסוד לא הוזכרה כלל.

הסתרה זו של החסות הלאומית המוסדית העמידה את ר' בנימין לא אחת לפני סיטואציה לא פשוטה. לעתים התקבל במערכת מכתב המגנה את הקרנות הלאומיות ודורש לכאורה התייחסות בכתב מאת המערכת בגיליון הבא. פעמים אחרות נאלצה המערכת לדון בינה לבין עצמה כיצד לסקר עימותים בין הקרנות הלאומיות לבין היישוב הדתי בארץ ישראל, כדי לשמור על אמינותה העיתונאית, מחד גיסא, ולא להכפיש את שמן של הקרנות שעמדו מאחוריה, מאידך גיסא. כך, למשל, הופנה למערכת מכתבו האישי של יוסף יודקביץ, שבו טען כי העורך (ר' בנימין) מקפיד לא לפרסם כל טענה נגד קרן קימת, ובעיקר טענות המופנות אליה מפי גורמים שונים על רקע דתי: אי מכירת קרקע של קרן קימת לישראל ליישובים דתיים; מכירת קרקע של קרן קימת "לאוכלי ומגדלי שפנים", ועוד. על טענותיו של יודקביץ ענתה המערכת במכתב אישי מפורט שנסלח אליו לביתו, תוך הימנעות מחשיפת מצבה הבעייתית, מבחינה מקצועית, או מחשיפה של עמדתה. תחת זאת ענתה המערכת לקורא המאוכזב כי טענותיו ביחס לקרן קימת במקרים אלה אינן מבוססות דיין, וכי מסיבה זו אין סיבה לפרסמן.³⁸

במקרים אחרים נאלצה המערכת לנקוט עמדה ברורה יותר, והדבר טרד לא מעט את מנוחתו של ר' בנימין. במכתבו לנתן ביסטריצקי, ראש מחלקת הנוער וההסברה בקרן קימת, שמערכת ההד הייתה כפופה לו באופן מנהלי, הוא תיאר את התלבטותו ביחס לסיקור כינוס שנערך בתל אביב "למען השבת", ושבו תקף הרב עמיאל, רבה של תל-אביב, את קרן קימת לישראל באופן מפורש ונחוש במיוחד: "זהו ענין שמערכת 'ההד' היתה צריכה לטפל בו, הן לגבי הכינוס והן לגבי עמדתו של הרב עמיאל. דבר זה דרש שיקול הדעת ודעה מיושבת כדי מצד אחד להשפיע על דעת הקהל בניגוד להתפרצותו של הרב עמיאל, ומצד שני שלא לחדד את היחסים גם עם הרב עמיאל, ולא לעשותו ממתנגד מקרי למתנגד עיקרי".³⁹

ר' בנימין, כך מסתבר, גרס שבההד יש לשלב רק תעמולה לאומית משתמעת ולא ישירה, ורק עידוד עקיף לתמיכה בקרנות הלאומיות ובפעילותן. גישתו לא בהכרח התקבלה על דעת אלה שמיננו את הופעת העיתון, ואשר ראו עצמם אחראים – ולו בעקיפין – גם לתכנים המתפרסמים בו. ביסטריצקי עצמו תקף יותר מפעם אחת את מערכת ההד – ואת ר' בנימין באופן אישי – על כי אינם מפרשים מספיק את תמיכתם ברעיון הלאומי ואת ציפייתם מן הקוראים לתת כתף לפעילותן של הקרנות הלאומיות, הן באופן מורלי והן באופן כספי. בפעם הראשונה ניסח ביסטריצקי את הדברים במכתב לר' בנימין בשנת 1936:

מונחת לפני החוברת האחרונה של "ההד", היא חוברת י"ב. החוברת, ככל גליונות "ההד", ערוכה בטוב טעם ובעניין. אולם נאלץ אני להביע בשם הנהלת הקה"ל את תמוהני הרב שאין בחוברת זו שום חומר על כל אותם ענינים שהקרנות מעונינות בהם, לא על מהלך המאורעות בארץ, אף לא על תהליכי הבנין בכלל ועבודת הקרנות בפרט. החוברת היא כולה עיונית וספרותית ואין בה שום חיוניות ארצישראלית [...] חובה על כל עיתון היוצא בארץ, ובפרט על עיתון שיוצא ע"י הקרנות הלאומיות, להקפיד על החומר שלו שיהיה בו משום חיוניות ארצישראלית יתירה. נוסף על טעם זה הרי תסכים בודאי עמנו שאין זה מתפקידן של הקרנות להוציא דברי עיון וספרות סתם [...] אני מבקש ממך מאד שתואיל בטובך לתת את דעתך בשנה הבאה על תיקון יסודי

התשלום הדרוש לצורך כך.⁵⁶ מכתבים אחרים הגיעו מפרס, מדרום אמריקה ומארצות נוספות.⁵⁷ מאליו ברור, עם זאת, שתפוצתו הרחבה של **ההד** השתנתה באופן משמעותי עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ועוד יותר מכך בשנים שחלפו מאז ועד להקמת מדינת ישראל. באותן שנים הלכה והתרכזה קהילת הקוראים והחותמים של **ההד** באופן טבעי בארץ ישראל, תוך שקהילות מזרח אירופה הולכות ונעלמות, והקהילות היהודיות בארצות המזרח אף הן הולכות ומכוונות את צעדיהן לארץ ישראל, בייחוד לאחר הכרזת המדינה ופרוץ מלחמת העצמאות. כך הפך **ההד** בשנותיו האחרונות לכלי ביטוי ארץ-ישראלי מובהק, והשימוש שעשו בו הקרנות הלאומיות – שהמשיכו לממנו עד סגירתו בשנת 1952 – היה בעיקר להפיץ את דברן (ואת דבר הציונות הרחב יותר) בארץ פנימה. כך נעשה באמצעות קהל הקוראים הרחב של כתב העת, ושליחיהן של הקרנות הפזורים ברחבי הארץ, שקיבלו אף הם את העיתון מדי חודש בחודשו.⁵⁸

"אף מילה אחת של גנאי?" התקבלות, ביקורות והתייחסות ציבורית

פרט לתפוצתו הנאה בין אלפי הקוראים בארץ ובחו"ל, זכה **ההד** לא אחת לאזכורים ולפרסום מעל דפי העיתונים וכתבי העת היהודיים, הן בארץ והן בחו"ל. ההתייחסויות המפורסות הראשונות להופעתו על במת הספרות והעיתונות העברית פורסמו מטבע הדברים סמוך להופעתו, במגוון תקופונים ועיתונים. אולם לפחות בחלק מן המקרים מסתבר שמי שדאג לפרסומם היה ר' בנימין עצמו, שלא המתין לביקורות על העיתון שערך והחליט לדאוג לפרסומן בכוחות עצמו. כך, למשל, באחד מגיליונות כתב העת האידי הניו יורקי, **דאס אידישע טאגעבלאט**, בשנת תרפ"ז (1927), פרסם ר' בנימין עצמו סקירה על עיתוני ארץ ישראל, ובה ייחד דברים גם לעיתון **ההד**. הוא ניצל את ההזדמנות להציג את **ההד** באופן שבו ביקש כי יוצג לציבור: כתב עת מסורתית-רבני, המתמקד בעיקר בעולם היהדות והמסורת, והמקורב גם לענייני יהדות ארצות הברית, שעמה נמנו קוראי העיתון שבו פורסמה הביקורת:

צורה מקורית למדי יש ל"ההד". הוא מופיע רק אחת לחודש, ומכיל לפי שעה רק גיליון דפוס אחד. ואולם המטפלים בו בקיאים כנראה באמנות הקשה ליצור מועט המחזיק את המרובה. ב"ההד" הקטן הזה ניתן לשמוע את החשוב ביותר מן המתרחש בא"י, בעולם החרדים ובעולם הרבנים [...] "ההד" היה העיתון היחידי בא"י שבירך את חגיגת אבן הפינה של ישיבת ר' יצחק אלחנן באמריקה. הלשון העברית שב"ההד" היא המשובחת שבכל העתונות האר"יית.

קוראי העיתון הניו יורקי לא ידעו בהכרח כי החתום על רשימת הביקורת הוא אף זה העורך את כתב העת עצמו בארץ ישראל. ואולם, עד מהרה נודע הדבר בארץ עצמה, ור' בנימין הותקף על אי-ישרותו בכתובים, עיתונה של אגודת הסופרים העבריים. משפט הסיום היה: "הוא אשר אמרו חכמים: כל עיסה זקוקה לעדות נחתומה. ואדם קרוב אצל עצמו".⁵⁹ מקרה דומה אירע באותה שנה, כאשר בעיתונים **העולם והארץ** פורסמו דברי שבח על **ההד** שכתב המורה והחוקר הירושלמי משה דוד גאון, שאף טרח לתרגם חלק מן העיתון ללדינו, למטרה זו או אחרת. במקרה זה נחשף עד מהרה בידי ישעיהו קרניאל (שכתב כינוי "עזמות"), במדורו בעיתון **דואר היום**, כי הדברים נכתבו בידי גאון כמכתב פרטי לר' בנימין, והעורך עצמו היה זה ששלח את המכתב

אמינות – כי הוא מופץ ב"אלפי אכסמפלים".⁴⁴ כמו כן בדו"ח על מצבו של **ההד**, שהכין ר' בנימין לראשי קרן קימת וקרן היסוד, ככל הנראה באמצע שנות השלושים, דווח כי כל גיליון מופק ומופץ בכ-3,000 עותקים.⁴⁵ בדיווחו הציג ר' בנימין להכפיל פי שלושה את תפוצת העיתון, ולהעמידו על 9,000 עותקים, ואולם נראה שלנוכח המעמסה הכספית שהטילה הפקתו של העיתון לא קיבלו ראשי הקרנות את הצעתו. רק בתקציב לשנת תרצ"ח (1937/1938) הוחלט להגדיל את תפוצתו בכ-1,500 עותקים נוספים, שיופנו אף הם לנציגי הקרנות במדינות שונות ופעליהן.⁴⁶ יש להניח שגם בהמשך הופק **ההד** במספר זה (או דומה) של עותקים.⁴⁷ מספר העמודים, לעומת זאת, הוכפל ביחס לראשיתו, ועמד משנת תרצ"ד (1933/1934) באופן קבוע על 32 עמוד, להוציא הכריכה הכפולה והמהודרת.

ההד הופץ בעיקר בארץ ישראל, במזרח אירופה ובמרכזה, וכן בארצות הברית. בבריטניה, לשם המחשה, היה מספר המנויים בשנת 1937 כמאה.⁴⁸ הפצתו של העיתון, הן בארץ והן בחו"ל, התבססה על שני דפוסי פעולה: באמצעות שליחים רשמיים של הקרנות הלאומיות, שפעלו בקהילות השונות בלאו הכי, ואשר הפצת **ההד** נתפסה כחלק אינטגרלי מדרכי התעמולה שבהן עשו שימוש; ובאמצעות מפיצים עצמאיים של העיתון, שעשו מאמצים להגדיל את מספר המנויים במחוזות ובערים שבהם פעלו, ואשר זכו לתגמול כספי על כל מנוי נוסף שהוחתם על ידם.⁴⁹

לצד פעולות ההפצה והשיווק שנערכו באמצעות הסוכנים המורשים ושליחי הקרנות, שווק **ההד** בעיקר בשנים הראשונות להופעתו גם באמצעות פרסומות בעיתונות העברית, בעיקר הארץ-ישראלית. פרסומות אלה, שהופיעו בין השאר בעיתונים **דבר** ו**דואר היום**,⁵⁰ כללו באחת ההזדמנויות גם הבטחת שי לחותמים על **ההד**, בדמות אחד משני ספריו של ר' בנימין, **דבר אל החרדים** או **עלית הקודש** (נקרא גם **עלית החסידים**).⁵¹

ב-15 השנים הראשונות להופעתו זכה **ההד** לתגובות רבות ומגוונות שהגיעו לשולחן המערכת, הן מצד רבנים ואישי ציבור, והן מצד קוראים מן השורה. בה במידה הוא זכה לסקירות ולביקורות עיתונאיות שונות בכתבי עת שונים, שחלקם תמך בו ובקוויו התוכניים (הגלויים והמשתמעים), וחלקם התנגד לו באופן חריף יותר או פחות. כך, למשל, בדיווח שהוכן בידי מערכת **ההד** בשנת 1932, על התקבלותו בציבור ובקרב רבנים ואישי ציבור שונים בארץ ובחו"ל, הציגה המערכת מכתבים ותגובות אוהדות שנתקבלו אצלה מאת רבנים וקוראים מארץ ישראל (ובהם הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב שלמה אהרנסון); מבריטניה (מן הרב יצחק אייזק הלוי הרצוג); מארצות הברית; מגרמניה וממרכז אירופה; מפולין ומזרח אירופה; מארצות הבלקן ומצפון אפריקה.⁵² סקירה זו הוכנה בידי המערכת עצמה, באופן מגמתי מובהק, אך גם תכתובות כספיות וטכניות נוספות, השמורות בארכיון **ההד**, מעידות על תפוצתו הרבה, לפחות עד מלחמת העולם השנייה, בקהילות יהודיות כמעט בכל רחבי העולם היהודי. כך, למשל, נשתמרו מכתבים למערכת מאת הרב יוסף משאש מתלמסן שבמרוקו, שהתדיין עם המערכת על דמי החתימה, שהוא טען כי כבר שילמם במלואם.⁵³ יוסף צלאח מבגאדאד ביקש לשנות את הכתובת למשלוח העיתון אליו מיישיבת בית זילכה שבה למד, לביתו הפרטי.⁵⁴ מכתב תמיכה מובהק נשלח למערכת מאת מ' נחמד שבחלב.⁵⁵ ומכתב נוסף התקבל מבית המדרש לרבנים ברודוס ובו בקשה להמשיך ולקבל את העיתון באופן קבוע, תוך הסדרת

מלה אחת של גנאי נגד ה"הד". לעומת זאת ניכרת ההשפעה החיובית של ה"הד" על עיתוני האגודה בחו"ל. ההשפעה הזאת מתבטאת, ראשית, על ידי ההתחשבות עם ההשקפות והאינפורמציה של "ההד". שנית, על ידי השתמשות ישירה במאמרים ובידיעות של "ההד". עמדה מיוחדת תופסים ה"איזראליט" בפרנקפורט ו"קול ישראל" בארץ ישראל. ה"איזראליט" משתמש בטקטיקה של שתיקה ואינו מזכיר את ה"הד" אלא במקרים יוצאים מן הכלל, ונוהר שלא להכנס בפולמוס אתו [...]. לעומת זאת תופס "קול ישראל" עמדה אגרסיבית גלויה. הוא מתרעע על הסכנה הצפויה לשיטת ה"פירוד" על ידי ה"הד", באשר הוא חודר לכל חוגי החרדים ומצליח להשפיע עליהם.⁶⁷

לעומת תגובות אלה, שהעדיפו להבליט את אופיו האידיאולוגי, הוקדשו התייחסויות שונות ל**ההד** לחלקי הספרותיים. חלק מאותן התייחסויות לערכו הספרותי של העיתון, יש לציין, מאוחרות יותר, וראו אור כאשר הדיו של המאבק האידיאולוגי על דמותה של היהדות החרדית שככו זה כבר.

סקירה מסוג זה, שעיקרה ערכו הספרותי הדתי של **ההד** נכתבה בידי יעקב רמון בעיתון **נתיבה**, ביטאון צעירי הפועל המזרחי שראה אור בירושלים. רמון ציין כי "ההד" היה גם המשפיע להחייאת התרבות הישראלית, עודד כחות נרדמים ביהדות, רבנים, תורניים ומשכילים להתקרב את הספרות העברית ולהחיותה ברוח התרבות הישראלית [...] כחות ספרותיים חדשים מבני הישיבה נתגלו ביצירותיהם הלבביות והנפשיות, חדורי אהבה עזה לכל הקנינים הנאצלים של האומה".⁶⁸ אלא שרמון עצמו היה אחד הסופרים הדתיים והצעירים שטיפח ר' בנימין במדור הספרותי של **ההד**, ואין להתפלא על כך כי מצא לנכון להדגיש פן זה בעיתון, ולפרסם מלכתחילה סקירה על העיתון שבו היה הוא עצמו שותף.⁶⁹

גם הסופר ש' שלום טען ברשימת ביקורת מאוחרת שפורסמה ב**דבר**, כי ייחודו של **ההד** הוא דווקא בכך ש"תורה וטעם ספרותי נתמזגו בה למזיגה נלהבת".⁷⁰ כך כתב שנים אחדות מאוחר יותר גם מבקרו הספרותי הוותיק של עיתון **הצפה**, אברהם בלאט, במסגרת מאמרו המוקדש לדמותו של ר' בנימין כסופר דתי-חרדי:

בעיה זו [של יצירת ספרות דתית, ר"ג] מצאה את ביטוייה ב"ההד", כתב עת, שר' בנימין ערך וריכז סביבו את טובי הסופרים הדתיים. מבמה זו עולה קולם של סופרים או פרחי סופרים, והיא אשר הוליכה במרוצת הזמן את שמם ושמעם ברבים, כגון: י"צ רמון ז"ל, ש' דניאל, י' גור ארי, יעקב רמון ואחרים. 'ההד' היה שופרה של היהדות החרדית, של החיים הדתיים [...] באו בו הגיונות ושיחות חולין של ת"ח בצדו של המדור הספרותי, בו קראנו סיפורים מאת ש"י עגנון, משיריו של אורי צבי גרינברג, ש' שלום, מ' גולדברג – ניסיון של תורה וספרות.⁷¹

נהה כי כן, למרות פער השנים שבין התייחסויות השונות לעיתון, דומה שאופיו התוכני המורכב של **ההד**, כבמה המוקדשת בה בעת ליצירה אידיאולוגית ותרבותית, ספרותית ורוחנית, התיישבותית ולאומית, קיבל את ביטויו גם באופן שבו התייחסו אליו אלה שביקרו אותו ושכתבו על אודותיו במהלך השנים. חלקם הדגישו את אופיו הלאומי ואת מטרות העומק האידיאולוגיות שלו (בין שהסכימו להן ובין שלא), ואחרים הדגישו דווקא את חשיבותו התרבותית כבית גידול ליצירה דתי-חרדית-ספרותית באשר היא. בין כך ובין כך, דומה שר' בנימין עצמו, כדמות שחייטה אף היא על התפר שבין עולם הרוח לעולם המעשה, היה מברך על שני ההדגשים הללו גם יחד.

לעיתונים השונים, כרשימת ביקורת עצמאית של גאון על **ההד**.⁶⁰ במדורו, אגב, ציין עזמות כי חרף העובדה שהחתום על העיתון החדש הוא חנוך בורנשטיין, הרי הכול יודעים כי עורך אותו בפועל ר' בנימין עצמו. סיומה של פרשייה זו התרחש כמה ימים לאחר מכן, כאשר גאון פרסם את תגובתו מעל דפי **דואר היום**, ובה כתב כי הסכים לשליחת מכתבו האישי למערכת העיתונים, וכי "הדברים נכתבו על ידי מתוך הכרה שה**הד** הוא ירחון דתי לאומי חשוב ומועיל, ואיני סבור כי על ידי אמצעים כאלו שרגילים להשתמש כנגדו יוכלו להפחית מערכו במשהו".⁶¹

בין כך ובין כך, דומה שאת מטרות העיקרית השיג ר' בנימין גם באמצעים אלה, למרות יושרתם המפוקפקת: **ההד** זכה לאזכור מעל דפי כמה וכמה עיתונים ותקופונים, וכך נודעה הפקתו גם בציבורים שלא היו מתוודעים לה באופן אחר. ואכן, בסקירה שהכנה מערכת **ההד** באמצע שנות השלושים, על התקבלותו בציבור של כתב העת לאורך השנים, יש אזכורים שונים של **ההד** גם בעיתונים **הדאר**, **זרמים**, **ציון ונתיבה**.⁶²

במרבית המקרים נסקרה הופעתו של **ההד** באופן טכני למדי ובלי להתייחס באופן ממשי לדרכו האידיאולוגית המורכבת, וליחסו הדו ערכי לעולם הלאומיות והמסורת היהודית. עם זאת, בחלק מן המקרים התייחסו הכותבים גם לסוגיה זו, תוך שדרכו הייחודית של **ההד**, המהלך על קו התפר שבין הלאומיות המוצהרת לבין השמרנות הדתית, הודגשה לפני הקוראים. כך היה, למשל, כאשר נסקרה בעיתון **דבר** התייחסותו של הרב ישעיהו שפירא מעל דפי **ההד** למאבק בין הגורמים הדתיים-לאומיים לבין הנהגת ההסתדרות הציונית העולמית, כפי שנחשף במהלך דיוני הקונגרס הציוני הי"ח בשנת 1933.⁶³ במקרה זה, כותב הסקירה **בדבר** (שלא הזדהה בשמו, כי אם בשם העט "הד"), עט כמוצא של רב על ביקורתו של שפירא על המחנה הדתי הלאומי, ושיבח את פרסום הדברים הביקורתיים על העולם הדתי השמרני דווקא מעל דפי **ההד**, שהיה לכאורה אחד משופרותיו הפובליציסטיים של מחנה זה עצמו.⁶⁴ התייחסות אידיאולוגית נוספת לתכניו של **ההד** פורסמה בידי מ' בן אליעזר בגיליון טז של עיתון **הדאר** לשנת תרצ"ב (11.3.1932). במדורו "רשימות-ספרות" קבע בן אליעזר תחילה כי יש לברך על עצם הופעתו הסדורה והתפתחותו העקיבה של עיתון עברי באשר הוא, וכי "אם הירחון החרדי 'ההד' מתקיים זה שש שנים ועדיין לא הטילו 'חרם' עליו (כמובן, החרדים הקיצוניים ממחנה אגודת ישראל משליכים עליו שיקוצים), הרי הדבר הזה קודם כל נותן כבוד לכשרונו של העורך ר' בנימין, שהשכיל להעביר בשלום את סירתו הרוחנית בין הסלעים של השמרנות בעולם הישן והמעורבות של החירות בעולם החדש".⁶⁵ במקרה זה מיהרה מערכת **ההד** לתקוף את דבריו למרות השבחים שהרעיק על עבודתו של העורך, תוך קביעה כי בשונה ממה שכתב בן אליעזר, הרי ש"אלפי רבנים, בחצרות מאות אדמו"רים, מנהיגי האגודה וחבריה", קוראים את **ההד** למרות תוכנו האידיאולוגי הלאומי הברור, וכי גם בחוגי אגודת ישראל הוא זוכה לתגובות אוהדות.⁶⁶ קביעה זו של המערכת הייתה מהותית במיוחד מבחינתה, שהרי הציבור החרדי והשמרני יותר היה זה שאליו הופנה כתב העת מלכתחילה, וחשוב היה לה מאוד להציגו כעיתון הנקרא בידי כול, ובכלל זה רבנים, אדמו"רים, שמרנים וחרדים. וכך, גם בסקירתה של המערכת למנהלי הקרנות הלאומיות, נכתב (ככל הנראה בידי ר' בנימין עצמו) כי

יש לציין שבעתונות הגדולה של "אגודה" בחו"ל לא נתפרסמה אף

"פרוגרמת מינימום משותפת": סיכום והערכה

בסקירתו ההיסטורית המקיפה של העיתונות העברית בתקופת המנדט התייחס גצל קרסל – אם גם רק בעקיפין – לההד. הוא ניסה לאפיין את העיתון ואת מטרותיו כבסיס לניסיונו המאוחר יותר של ר' בנימין בייסוד הצפה: "ר' בנימין, שערך באותן שנים את הירחון החרדי המעולה 'ההד' (מטעם הקרן הקיימת), ביקש לראות עיתון דוגמת 'ההד', לאמור, עיתון דתי על רקע רחב ביותר, שיחרוג הרחק מתחום 'המזרחי' ויכנס תחת יריעותיו חוגים רחבים ביותר על יסוד פרוגרמת מינימום משותפת".⁷²

האם אפשר להשתמש בהגדרתו זו של קרסל כדי לאפיין את ההד על כל מורכבותו וייחודו? באופן בסיסי דומה שהתשובה על כך חיובית. הגדרתו הדתית של העיתון שערך ר' בנימין במשך כ-25 שנה הייתה עמומה ורחבה ביותר. למרות כינויו "עיתון חרדי", ופרוגרמת המינימום שאליה התייחס קרסל, דומה שקרסל תיאר באופן אמיתי את שאיפתה התוכנית של המערכת, שקיוותה כי רק הקיצונים ביותר במחנה החרדי לא יוכלו לקרוא את העיתון וליהנות ממנו.

עם זאת, דומה שההגדרה המשמעותית ביותר בתיאור אופיו האידיאולוגי של ההד ומטרותיו הציבוריות, חסרה בתיאורו של קרסל: הלאומיות העברית והמחויבות אליה. ר' בנימין (בצוותא עם הרב בורנשטיין, שותפו לייסוד כתב העת ולעריכתו), לא יצר את ההד ככלי ביטוי דתי או חרדי חדש, כי אם ככלי ביטוי לאומי, שהצדקת פרסומו היא האידיאולוגיה הלאומית העומדת מאחוריו ולא הגדרתו הדתית או תכניו המסורתיים. אלה מצאו את מקומם בעיתון רק כפתח שדרכו יכולה הייתה המערכת להכניס גם תכנים אידיאולוגיים לאומיים (אם גם מוסויים), ורק כדי ששלומי אמוני ישראל, החרדים או השמרנים יותר, יחושו בנוח למקרא העיתון ולהכנסתו לביתם. אמנם התוכן הדתי והמסורתי ששולב בכתב העת, כמו גם המדור הספרותי, היו מגוונים ורבי תוכן, בעיקר הודות לדמותו המרתקת והמורכבת של ר' בנימין, וליכולותיו הנדירות כעורך, כסופר וכאמרגן של העיתון לאורך השנים. אלא שאלה לא היו העיקר, לדידו של ר' בנימין, לפחות לא כאשר דיווח הוא עצמו על העיתון לאלה שהיו אחראים למימונו מטעם הקרנות הלאומיות. תחת זאת הציב העיתון את המעש הלאומי וההתיישבותי בארץ ישראל במוקד עניינו באופנים שונים ומגוונים. זו הייתה מטרותו ובהתאם לכך עוצב העיתון ושוקק מראשיתו ועד סגירתו.

לפיכך, דומה שתיאורו של ירוחם טולקס על ר' בנימין וההד מתאים קצת יותר לתיאור עיקרי מטרותיו:

ר' בנימין רצה לראות את כל פלגות ישראל שותפים בבנינה של הארץ וצער רב הצטער על שהידות החרדית עומדת מנגד [...] כדי לקרב את הרחוקים יסד ר' בנימין את הירחון החרדי "ההד". הוא השכיל להעמיד את ירחונו מעל לכל המפלגות בכוונה תחילה: לברר וללבן, להרבות שלום במחנה והבנה הדדית [...] ולפיכך, רב היה רישומו של "ההד" בקהל קוראיו, והם היו רבים ושונים.⁷³

הערות

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בכנס "עיתונות ולאומיות בארץ ישראל" אשר נערך ביד בן-צבי בכ"א בסיוון תשע"ג (30.5.2013).

1 לסקירה קצרה על עיתוני תנועת המזרחי עד ראשית תקופת המנדט ראו: ג' קרסל, **תולדות העיתונות העברית בארץ ישראל**, ירושלים 1964, עמ' 166-167 (להלן: קרסל, **תולדות העיתונות העברית**); לסקירה קצרה על כלל

כתבי העת והעיתונים של התנועה הדתית הלאומית שראו אור בארץ בתקופת המנדט ראו: י' אלפסי (עורך), **תורה ועבודה בחזון ומעש: תולדות הפועל המזרחי וסיפור פעלם של מייסדיו, תרפ"ב-תרצ"ב**, תל אביב תשמ"ה, עמ' 369. לסקירה עיתונאית בנושא זה ראו: ר' גפני, "זכויות באותיות", מקור ראשון, מוסף שבת הגדול, אייר תשע"ב, עמ' 15-18. לסקירה על ראשית דרכו של הצופה ראו למשל: נ' גולן, **תורה ועבודה בחזון ומעש: תולדות הפועל המזרחי וסיפור פעלם של מייסדיו**, ב: **תרצ"ג-תרצ"ט**, תל אביב תשנ"ג, עמ' 365-370; קרסל, שם, עמ' 167-171.

2 על כך ראו למשל: מערכת ההד לנ' ביסטריצקי, הלשכה המרכזית של קק"ל, 11.11.1932, אצ"מ, khh/4654. ארכיונה של המחלקה ככל הנראה איננו שמור היום באופן מסודר ומאורגן, והמסמכים השונים הנוגעים לפעילותה מצויים בתיקים שונים, ובהם אלה של עיתון ההד, במסגרת ארכיון קק"ל וארכיון קרן היסוד שבארכיון הציוני המרכזי.

3 על הרב חנוך בורנשטיין וקורותיו ראו למשל: י"ע זילברברג, **ספר מלכות בית דוד**, בני ברק תשנ"א, עמ' 430-437; י' ארליך, **אבירי הרועים**, תל תשמ"ה, עמ' תרצב-תרצח.

4 ארליך, שם, עמ' תרצה-תרצו.

5 על עזיבתו של בורנשטיין את עבודתו ראו: י' וינשטוק אל הרב חנוך בורנשטיין, 6.9.1953 (מכתב אישי, עם פרישתו מעבודתו בקק"ל), אצ"מ, kkl/19173.

6 על דמותו ופעילותו של הרב ישעיהו שפירא ראו למשל: ש' דון יחיא, **אדמו"ר-חלוצי: עלייתו של רבי ישעיהו שפירא**, תל אביב תשכ"א; י' רוקנאטי (עורך), **ועלינו המלאכה לגמור: מאמריו וסיפוריו של ר' ישעיהו שפירא, בתוספת פרקים מתולדות חייו**, בית אל 1992.

7 ראו למשל מכתבים ומסמכים שונים, אצ"מ, kh4/4654.

8 לסקירות שונות על ר' בנימין ועל פנים שונות בפעילותו ראו למשל: א' בלאט, **בנתיב סופרים**, תל אביב תשכ"ז, עמ' 41-48; י' טולקס, **בסוד סופרים והוגים**, תל אביב תשל"ו, עמ' 82-91 (להלן: טולקס, **בסוד סופרים והוגים**); י' רפאל (עורך), **אנציקלופדיה של הציונות הדתית**, ה' ירושלים תשמ"ג, עמ' 575-581. לסקירה של עבודתו העיתונאית בעיתוני הציונות הדתית ראו: קרסל, **תולדות העיתונות העברית**, עמ' 167-170. להפניות נוספות על עבודתו העיתונאית בהקשרים שונים ראו להלן.

9 על עריכת המעורר המשותפת, בעיקר בראשית דרכו של העיתון, ראו בעיקר: ח' מטרס, **המעורר: כתב עת ועריכתו**, ירושלים תשמ"ד. על חלקו של ר' בנימין ראו בעיקר שם, עמ' 11-17, ובמקורות הרבים שם.

10 ר' בנימין, **מזבורוב ועד כנרת**, תל אביב תש"י, עמ' 17.

11 על פעילותו של ר' בנימין במסגרת ברית שלום ראו למשל: ע' גורדון (עורך), **ברית שלום והציונות הדו-לאומית**, ירושלים תשס"ט (הפניות שונות לאורך כלל המאמרים בספר). לשיטתו הפאן-מזרחית של ר' בנימין ראו בעיקר בעבודת הדוקטור של חנן חריף, ההולכת ונשלמת בימים אלה (תודתי למחבר על המידע שסיפק לי בעניין זה).

12 א"מ הברמן, **מסכת סופרים וספרות**, ירושלים תשל"ז, עמ' 100.

13 ד' ורדי, **סבי ישעיהו דב קרלין**, ירושלים תשס"ז, עמ' 97-99.

14 מערכת ההד למחלקה הכספית (של קרן היסוד?), 3.11.1932, אצ"מ, kh4/4656; ר' בנימין, "ההד על פרשת דרכים" (ללא תאריך, ככל הנראה אמצע שנות השלושים), אצ"מ, kkl5/9214.

15 ראיון עם דינה ורדי, נכדתו של ישעיהו דב קרלין, 30.5.2013.

16 טולקס, **בסוד סופרים והוגים**, עמ' 90.

17 כך מגיליון תמוז תש"ט (1949) ואילך.

18 "באגודת ישראל", **ההד**, אלול תרפ"ו (1926), עמ' ט-י.

19 ראו למשל: "ריב השחיטה", שם, גיליון סיוון תרפ"ו (1926), עמ' ג-ד.

20 ראו למשל: ר' בנימין, "שיחה עם הגרא"י קוק", שם, אלול תרפ"ח (1928), עמ' ח-ט.

21 ר"ב, "מגדולי התורה בארץ ישראל: הגאון ר' אבא יעקב בורוכוב להמלא לו

- על כמות הגיליונות שהופקו ושהופצו במשך השנים. אפשר אמנם להניח כי משלהי שנות השלושים הצטמצמה כמות העותקים שנשלחו ושהופצו באירופה באופן ניכר, אולם בד בבד התרחב ככל הנראה מספר המנויים של כתב העת במקומות אחרים, בייחוד בארצות הברית ובארץ ישראל עצמה.
- 48 פרוטוקול של התייעצות בנוגע להמשך הוצאתו של **ההד**, ד' באלול תרצ"ז (11.8.1937), עמ' 1 (אצ"מ, kh15/9214).
- 49 לתכתובות שונות בין מערכת **ההד** לבין סוכנים שונים שלו בארץ ובחו"ל, ראו: אצ"מ, kh4/4653. בין סוכני כתב העת היו גם אישים מוכרים למדי בציבור העברי, ובהם למשל הסופר שרגא קדרי, שהיה אחראי להפצתו במספר ערים בארץ (שם).
- 50 ראו למשל: **דואר היום**, 22.5.1927, עמ' 3; שם, 10.6.1927, עמ' 3, ועוד פעמים רבות במהלך אותה השנה.
- 51 ראו למשל: שם, 11.12.1927, עמ' 3. על ספרו של ר' בנימין, **עלית הקודש**, ראו: **דבר**, 27.5.1927, "בספרות ובאמנות", עמ' 8.
- 52 סקירה על התפתחות **ההד**, 15.4.1932, אצ"מ, kh4/4653, עמ' 3-10.
- 53 י' משאש למערכת **ההד**, אצ"מ, kh4/4655, ללא תאריך.
- 54 י' צאלח למערכת **ההד**, 23.3.1932, שם.
- 55 מ' נחמד למערכת **ההד**, אדר א' תרצ"ב (1932), שם.
- 56 הנהלת בית המדרש לרבנים ברודוס למערכת **ההד**, 3.2.1932, אצ"מ, Kh4/4655.
- 57 לתכתובות מארצות אלה ומארצות נוספות, ראו אצ"מ, Kh4/4653.
- 58 על תפוצתו של העיתון בשנים אלה בידי שליחי הקרנות בארץ ראו למשל: "למנהלים ומורשי קק"ל בבתי"ס בארץ", **על המשמר**, 7.10.1951, עמ' 5.
- 59 "קצת טעם ויושר", **כתובים**, מח, כ' בתמוז תרפ"ז (20.7.1927), עמ' 2.
- 60 עזמות, "מבעד למסוה: שעורים בהסתכלות", **דואר היום**, 12.8.1927, עמ' 5.
- 61 מ"ד גאון, "למען האמת", **דואר היום**, 15.8.1927, עמ' 4.
- 62 סקירה על התפתחות **ההד**, 15.4.1932, אצ"מ, kh4/4653, עמ' 13.
- 63 לצערי, לא מצאתי בגיליונות **ההד** של אותה שנה לאיזה מאמר התכוון הכותב בסקירתו.
- 64 ה"ד, "משוט בעיתונות: קול מבפנים נגד תכסיסיו של המזרחי", **דבר**, 7.12.1933, עמ' 4.
- 65 מ' בן אליעזר, "רשימות-ספרות", **הדאר**, תרצ"ב, גיליון טז, ג' באדר ב' (11.3.1932), עמ' 257.
- 66 מכתב ברוח זו נשלח ממערכת **ההד** בירושלים למערכת עיתון **הדאר** בניו יורק, אולם ככל הנראה הוא לא פורסם, בסופו של דבר.
- 67 סקירה על התפתחות "ההד", 15.4.1932, אצ"מ, kh4/4653, עמ' 13.
- 68 י' רמון, "ההד", **נתיבה**, כ"ה בטבת תרצ"ב (4.1.1932), עמ' 144.
- 69 על רמון, שהיה אחיו הצעיר של המשורר הדתי הלאומי יוסף צבי רימון, ראו למשל: ד' תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו**, א, תל אביב תש"ז, עמ' 103.
- 70 ש' שלום, "במערכות היצירה", **דבר**, 2.6.1949, עמ' 4.
- 71 א' בלאט, **בנתיב סופרים**, תל אביב תשכ"ז, עמ' 43.
- 72 קרסל, **תולדות העיתונות העברית**, עמ' 168.
- 73 טולקס, **בסוד סופרים והוגים**, עמ' 90.
- שמונים שנה", שם, סיון תרפ"ח (1928), עמ' ד-ז.
- 22 גיליון מנחם אב תרפ"ט (1929).
- 23 י"ר מולכו, "אחרי מיטתו של הראשון לציון", שם, סיון-תמוז תרפ"ט (1929), עמ' יג.
- 24 מ' שליאכובי, "לדמותו של ר' ש.ח. לנדוי", שם, עמ' יא.
- 25 ראו למשל בגיליון חשוון תרפ"ח (1927), עמ' יב, את הסקירות על הרב מרדכי אשכנזי, ועל הרב יעקב דוב רפפורט, רבה של כפר סבא, שהלכו לעולמם זמן קצר לפני הופעת הגיליון.
- 26 א"י קוק, "כתלנו", שם, חשוון תרפ"ט (1928), עמ' א-ב.
- 27 שם, תשרי תרצ"ד (1933), עמ' א.
- 28 לסקירה על חלק מהרבנים שכתבו בעיתון ראו למשל: "אל החותמים", שם, אלול תרפ"ח (1928), עמ' ב.
- 29 ראו למשל: "י' ברויאר, "תיאודור הרצל", שם, תמוז תרפ"ט (1929), עמ' ב-ג.
- 30 קרסל, **תולדות העיתונות העברית**, עמ' 168.
- 31 בין השאר פורסם בההד סיפורו של עגנון "בלבב ימים" (טבת תרצ"ה (1935), וסיפורו "על השחיטה" (סיון-תמוז תרצ"ט, 1939).
- 32 על יחסיהם המיוחדים של ר' בנימין ועגנון בשנים הראשונות לשהותם בארץ ראו למשל: ח' באר, **גם אהבתם גם שנאתם**, תל אביב תשנ"ב, עמ' 23-34, ובמקורות הרבים שם.
- 33 בהקשר זה ראו למשל: "אל החותמים", אלול תרפ"ח (1928), עמ' א; ופרסום המשאל על תוכני **ההד** גם בגיליון אב תרצ"ו, עמ' לב ("אל קוראי ההד וידידיו").
- 34 "מגמת ההד", **ההד**, גיליון א, ניסן תרפ"ו (1926), עמ' א.
- 35 שם, אב תרפ"ח (1928), עמ' טז.
- 36 מערכת **ההד**, "ההד על פרשת דרכים", אמצע שנות השלושים, אצ"מ, kh15/9214, עמ' 1.
- 37 פרוטוקול של התייעצות בנוגע להמשך הוצאתו של **ההד**, 13.8.1937, אצ"מ, kh15/9214, עמ' 1.
- 38 י' יודקביץ לעורך **ההד**, 9.5.1932, אצ"מ, kh4/4653 מערכת **ההד** לי' יודקביץ, שם.
- 39 ר' בנימין לנ' ביסטריצקי, 10.6.1937, אצ"מ, kh4/4656, עמ' 1.
- 40 נ' ביסטריצקי לר' בנימין, 22.9.1936, אצ"מ, kh4/4656.
- 41 נ' ביסטריצקי לר' בנימין, 9.6.1937, שם.
- 42 ר' בנימין לנ' ביסטריצקי, 10.6.1937, שם.
- 43 על דפוסו של יהודה אהרן וייס ואופיו, ועל מקומו במערכת בתי הדפוס בירושלים בראשית המאה העשרים ראו: י"א וייס, **בשערי ירושלים: זכרונות ורשומות**, ירושלים תש"ט, בעיקר עמ' 120-176.
- 44 "אל קוראי ההד", **ההד**, אלול תרפ"ו (1926), עמ' טז.
- 45 ר' בנימין, "ההד על פרשת דרכים", עמ' 2-3, אצ"מ, kh15/9214 (ללא תאריך).
- 46 "זכרון דברים לתקציב תרצ"ח", אצ"מ, kh15/9214 (ללא תאריך).
- 47 למרבה הצער, גם בארכיון מערכת **ההד** השמור בארכיון הציוני המרכזי, וגם בפרסומים המעטים על אודותיו, אין נתונים מדויקים (ואפילו משוערים)